

הרב ישראל דנדרוביץ

מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערך

צועק לשעבר – ומודה על העתיד (א)

התפילה לאחר הישועה

"אבל זהו הנקודה לעורר את הלב בשעת הסתלקות

הדעת עד שמאיר לו השי"ת, ואז יזהר גם כן

שלא יסתם לבו, פירוש, השגתו, כמו התינוק

שבוכה וכשמישיג חפצו שותק, וד"ל..."

(עבודת פנים' להחסידי רא"י לוריא, קו"א מכתב יא)

אין מקומה של התפילה רק כהכנה לקבלת הישועה. החידושי הרי"ם
הפליא במעלת הצדיקים שהתפללו וביקשו גם לאחר שישועתם כבר
הובטחה להם, ונכדו השפת אמת הרחיב את הדברים ואמר כי כל אדם
יש לו לידע כי עיקר התפילה היא לאחר הישועה

לפניה ולאחריה

רגילים אנו לראות את התפילה והבקשה לקבלת הישועה כשלב מקדים לבוא הישועה,
ואת השבח וההודאה על הישועה כשלב המגיע ובא לאחר הישועה. דברינו אמורים כמובן,
באדם מאמין בה' היודע כי כל מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר באים עליו בהשגחה
פרטית מאת ה', ובהיותו זקוק לישועה מכיר הוא בכך שעליו להתפלל ולבקש מאת ה'; וכשה'
שולח לו את עזרו מקודש והוא נפקד בדבר ישועה ורחמים, הוא שוב מכיר בכך שעליו להודות
לה' על כל החסד אשר גמלו.

כי הרי ברור שהתפילה היא ההשתדלות המתבקשת מהאדם כשברצונו להיוושע, אם
בגשמיות ואם ברוחניות. הכל בידי שמים, והחפץ שיאיר ה' את פניו אליו בכל דבר שיהיה,
אין לו עצה בדוקה יותר מאשר להעתיר ולהפציר נוכח פני ה' שימלא משאלות ליבו לטובה.
וכשמתקבלת תפילתו לרצון לפני אדון כל והוא זוכה לישועת ה', אזי חובתו להודות ולהלל
לשמו הגדול על ניסיו ועל נפלאותיו עימו.

אלא שאצל אדם מן השורה, מהווה הישועה סיבה כדי להפסיק להתפלל ולבקש על הישועה, ולהתחיל להודות ולשבח על הישועה שכבר באה. כשלכאורה אף הצדק מצוי עימו, כי הרי זה דבר הגיוני בהחלט: אין הגיון לבקש על הישועה אחר שהיא כבר באה; מה שמתבקש זה להודות ולהלל עליה.

נתפוס איפוא דוגמא מן החיים שבה אדם מאמין זקוק לישועת ה', ונתבונן במעשיו כפי שהם נעשים כמצוות אנשים מלומדה: לשם משל, אדם חשוך בנים ר"ל הצריך להיושע מצרתו, אם בר-דעת הינו, הרי הוא מבין שעליו לשפוך את ליבו בבקשה ובתחנונים לפני ה' שיפקדהו בבני חיי, ולהעתיר בכל נפשו שיזכה לזרע של קיימא. וכל עוד שעדיין לא נושע, אין הוא מתייאש מלחזור ולהתפלל עוד ועוד, באמונתו הבטוחה כי תפילותיו אינם הולכות ריקם וישועתו קרובה לבוא.

זכה האדם ונתקבלה תפילתו במרומים וכעת חיה, אין לך מאושר ממנו בראותו כי תפילתו עשתה פרי. ותיכף מיד הוא פורש את ידיו בשבח והודאה לבורא העולמים שהאזין לתפילתו ונענה לבקשתו. כעת מודה האדם לה' על העבר, שהגיעו לזמן הזה בו הוא נושע בבן.

המבט הפשוט מראה לנו כאילו מתוח קו בין בקשה על העתיד לבין הודאה על העבר והוא עומד על הזמן שבו האדם זוכה לישועת ה' בפועל! קודם הישועה הרי הוא עדיין מתפלל ומתחנן לישועת ה', ולאחר הישועה הרי הוא נותן שבח והודאה על חסדי הש"ת.

הישועה, במקרה הזה, היא הולדת בנו. כך שלפני שהאדם נושע, מה שייד לומר לו שיודה על בנו שעדיין לא נולד, בעוד שהוא עדיין אינו רואה את הישועה, לא מיניה ולא מקצתיה; בזמן הזה הוא מבין שעליו להתפלל ולבקש על הישועה. לעומת זאת, לאחר שהוא כבר חובק את הבן בזרועותיו, לכאורה לא ניתן לומר לאב המאושר שימשיך להתפלל על הישועה, שהרי הישועה כבר הגיעה ובאה; כעת הוא מבין שעליו להודות לה' על בנו שנתן לו.

זו ההסתכלות הרגילה, אולם המאור שבתורת החסידות מגלה את עינינו לבל נביט בהסתכלות שכזאת, שהיא שטחית גרידא, אלא חובה עלינו לראות באספקלריא המאירה את האמת המצויה בעומק הדברים: יש מקום לתפילה ולצעקה גם לאחר שכבר באה הישועה! ויש מקום להודות על הישועה עוד טרם שהיא באה! כך שבמשל שהבאנו, אדם זה שהוא חשוך בנים יכול להקדים ולהודות לה' על בנו שעדיין לא נולד! וגם לאחר הישועה ולמרות שכבר נולדו לו ילדים, עדיין יש מקום לתפילתו על כך!

רבותינו הקדושים באים ומלמדים אותנו שקיימת השגה גבוהה בעבודת הבורא שלפיה יש לו לאדם להתפלל על הישועה, גם לאחר שהוא נושע, וכאילו שהוא עדיין לא נושע. ומצד שני, יש לו להודות על הישועה, גם קודם שהוא נושע, וכאילו שהוא כבר נושע.

מאמר זה עוסק בחציו הראשון של רעיון רוחני זה: בתפילה הבאה אחר הישועה! והיא

מתבררת במשנתם של רבותינו החידושי הר"ם והשפת אמת¹. החידושי הר"ם היה מפליא ומקלס בשבח הצדיקים שזכו למדרגה זו, ובתורתו של נכדו השפת אמת מצינו הרחבת דברים בעניין, עד לתביעה הנדרשת בזה מכל אדם ואדם.

יסודות איתנים אלו הלא הם כתובים גם בספרי חסידות נוספים, ואף בדברי רבותינו הקדמונים כבר מצאנום, ולפנינו נסדרם על מכונם בשפה ברורה ופשוטה, למען ירוץ הקורא בו ויוסיף דעת ותבונה.

האמת כי אחר הישועה צריך תפילה יותר ממקודם

בפירוש 'שפת אמת' על ספר תהלים, קובע רבינו את חוד החנית של רעיון התפילה במשנתו: **"האמת כי אחר הישועה צריך תפילה יותר ממקודם... ואחר הישועה צריך האדם לראות להיות בבחינת תפילה!"**. אל לנו לטעות – מסבר את אוזנינו, השפת אמת – כי קודם הישועה הוא הזמן בו בעיקר צריכים את התפילה, כי האמת היא שאחרי הישועה הוא הזמן בו צריך להתפלל. ולא עוד, אלא שאחר הישועה צריכים את התפילה עוד יותר מקודם הישועה, ועד שלאחר הישועה – התביעה הנדרשת מהאדם היא להתעלות ולהיות בעצמו בבחינת תפילה.

את חידושו הגדול, בו אנו עוסקים במאמר זה, מציב השפת אמת על דברי הפסוק: **"קנה אֶל ה' חֶזֶק וְיֶאֱמָן לְבָבְךָ וְקֹה אֶל ה'",** אשר עליו דרשו חז"ל²: **"אמר רבי חמא ברבי חנינא: אם ראה אדם שהתפלל ולא נענה יחזור ויתפלל, שנאמר 'קוה אל ה' חזק ויאמן לבך וקוה אל ה'".**

והנה דברי הגמרא טעונים ביאור והסבר: מה הכוונה שאדם רואה בעצמו שהוא התפלל ולא נענה, עד שהעצה הניתנת לו היא שיחזור ויתפלל. הרי מתוך העצה אנו מבינים כי הוא עדיין לא התפלל דיו, שהרי אנו ממליצים לו לחזור ולהתפלל, כך שהסיבה לכך שעד כה הוא

(1) עיקר מאמרינו הנוכחי מיוסד ומושגת על דברי השפת אמת מתוך הקטעים הבאים: 'שפת אמת' עה"ת – פרשת ויצא תרמ"ח ד"ה במדרש; פרשת וישלח תרמ"ד ד"ה במדרש; פרשת בשלח תרל"א ד"ה וא"ע; פורים תרל"ד ד"ה וישב; פרשת ואתחנן תרמ"ג ד"ה ברש"י; פרשת ואתחנן תרמ"ו ד"ה בענין. 'שפת אמת' ליקוטים – פרשת לך לך ד"ה הן לי; בשלח ד"ה מה תצעק. 'שפת אמת' תהלים כז יד ד"ה עוד יתבאר. לא ציינתי בכל מובאה היכן היא מצויה בכתבי השפת אמת, מכיון שההיקף האמיתי בהבנת עניין זה מצוי בלימוד כל הקטעים הללו בצורה מסודרת ושיטתית. ובהקשר לכך יודגש, כפי שכבר הדגשנו במאמרינו הקודמים: אין בדברינו כל קביעת מסמרות בפירוש או הסבר דברי רבותינו הקדושים. כל דברינו אינם אמורים אלא בהרצאת דברים לפני הלומד ובדרך אפשר בעלמא כאחת מהדרכים בהם ניתן להבין עניין זה, וכפטיש יפוצץ סלע.

(2) תהלים כז יד.

(3) ברכות לב ב

לא נענה היא מפני שעדיין לא סיים להתפלל כל צרכו, ומה שייד איפוא לומר כי הוא התפלל ולא נענה?

מסביר השפת אמת, שבדברי הגמרא כאן טמון רעיון עמוק: הרי השי"ת הוא טוב ומטיב ודרכו לענות בכל עת צרה וצוקה, ואם כן לכאורה עלינו להבין את עצם התופעה לפיה בכלל יתכן כי האדם ולא יענה בתפילתו?

אמנם ברור שישנם כמה סיבות לכך שהתפילה לא תיענה, אולם לפעמים הבעיה נעוצה בכך שאחרי הישועה יש לחשוש שהיצר הרע יסית את האדם שהוא אינו צריך להוסיף ולהתפלל, ונמצא שהישועה היא אשר תביא בעקבותיה גבהות הלב לאדם הנושע עד כי ייתכן מאוד שישועה זו לא תהא טובה עבורו, כי עקב אי תפילתו הלאה – צרתו עתידה לחזור אליו. והרי אין הקב"ה מטיב לאדם אלא בישועה שהיא ישועה נצחית וקיימת לעד, ולא בישועה זמנית וחולפת.

לפיכך מיעצים חז"ל לאותו אדם שהתפלל ולא נענה, שיקבל על עצמו להמשיך ולהתפלל גם לאחר הישועה, ומשכך מובטח לו שכבר עתה יענה על בקשותיו, כי אם אכן הוא ימשיך להתפלל, תהיה הישועה הבאה אליו – ישועה אמיתית ונצחית, ולא תהיה סיבה למנוע זאת מעימו.

וכך הוא לשון רבינו בהעלותו את הרעיון האמור:

"קוה כו' חזק ויאמץ לבך וקוה כו'. בגמרא 'אם התפלל ולא נענה יחזור ויתפלל שנאמר קוה וחזור וקוה כו'. פירוש: כי אחר שבא קצת ישועה מהשם יתברך צריכין חיזוק יותר לתפילה, כי היצר הרע מסיתו שאין צריך להתפלל עוד. והאמת כי אחר הישועה צריכין תפילה יותר ממקודם, כי מי שחסר לו הוא עצמו בבחינת 'ואני תפילה'⁴. ואחר הישועה צריך האדם לראות להיות בבחינת תפילה, והם ב' תפילות 'תפילה לעני'⁵ ו'תפילה למשה'⁶. וזהו שאמרו ז"ל כי השם יתברך הטוב והמטיב עונה בכל עת צרה רק לפעמים המניעה לפי שגלוי לפניו יתברך שעל ידי הישועה ישנה האדם דרכו ויגבה לבו ונמצא לא טוב לפניו זה הישועה, וה' יתברך מטיב בטובה קיימת לעד לא לשעה לכן העצה שיראה האדם להיות בבחינת תפילה גם אחר הישועה ויהיה בטוח שיענה".

(4) תהלים קט ד.

(5) תהלים קב א.

(6) תהלים צ א.

עיקר התפילה

גם בספרו על התורה חוזר השפת אמת ומחדד את עניין זה, וכלשונו כי בזמן זה של אחר הגאולה והישועה 'אז צריך להיות עיקר התפילה'.

פותח השפת אמת ואומר כי יש שני מיני תפילה: יש את התפילה, אותה מתפלל אדם בעת צרה, בין אם זו צרה גשמית ובין אם זו צרה רוחנית. ויש את התפילה אותה צריך האדם להתפלל כשהוא יוצא מהצרה.

ואת הרעיון הזה, לפיו אין לו לאדם להפסיק מלהתפלל, גם לאחר הישועה, מוצא השפת אמת ביציאת מצרים. "כעין מה שאמרו במדרש בשלח בפסוק 'השמיעני את קולך' כו' שכביכול השתוקק הקב"ה לשמוע צעקת בני ישראל אחר הגאולה ועל ידי שלא צעקו הביא עליהם חיל פרעה כדי שיצעקו, עיין שם. מכלל שיש תפלה אחר הגאולה שלא מתוך הצרה רק מתוך הגאולה דוקא". בני ישראל שגו בכך שהם הפסיקו להתפלל אחר הגאולה, ומכיון שהקב"ה השתוקק לשמוע את תפילתם גם לאחר הישועה הוא הביא אותם שוב במצב של סכנה, כדי שיתעוררו להתפלל.

וזה עומק המכוון במה ששבחו חז"ל את הסומך גאולה לתפילה⁷. סמיכות גאולה לתפילה היינו שאין האדם מפסיק להתפלל אחר גאולתו, אלא אדרבה הרי הוא סומך גאולה לתפילה

(7) שמות רבה כא ה: "אותה שעה היו עומדים ולא היו יודעים מה לעשות והיה הים סוגר והשונא רודף והחיות מן המדבר שנאמר סגר עליהם המדבר... כיון שראו ישראל שהיו מוקפין מג' רוחות, הים סוגר והשונא רודף והחיות מן המדבר תלו עיניהם לאביהם שבשמים וצעקו להקב"ה שנאמר ויצעקו בני ישראל אל ה' ולמה עשה הקדוש ברוך הוא להם כך אלא שהיה הקדוש ברוך הוא מתאוה לתפלתן.

אמר ריב"ל, למה הדבר דומה, למלך שהיה בא בדרך והיתה בת מלכים צועקת לו בבקשה ממך הצילני מיד הלסטים שמע המלך והצילה, לאחר ימים ביקש לישא אותה לאשה היה מתאוה שתדבר עמו ולא היתה רוצה, מה עשה המלך גירה בה הלסטים כדי שתצעק וישמע המלך, כיון שבאו עליה הלסטים התחילה צועקת למלך, אמר לה המלך לכך הייתי מתאוה לשמוע קולך.

כך ישראל כשהיו במצרים והיו משעבדים בהם התחילו צועקים ותולין עיניהם להקב"ה שנאמר (שמות ב) ויהי בימים הרבים ההם וגו' ויצעקו, מיד וירא אלהים את בני ישראל התחיל הקדוש ברוך הוא מוציאן משם ביד חזקה ובזרוע נטויה והיה הקדוש ברוך הוא מבקש לשמוע את קולם פעם אחרת ולא היו רוצין, מה עשה גירה לפרעה לרדוף אחריהם שנאמר ופרעה הקריב, מיד ויצעקו בני ישראל אל ה'.

באותה שעה אמר הקדוש ברוך הוא לכך הייתי מבקש לשמוע קולכם, שנאמר (שיר השירים ב) יונתי בחגוי הסלע, השמיעני קול אינו אומר אלא השמיעני את קולך אותו הקול שכבר שמעתי במצרים לכך כתיב השמיעני את קולך".

(8) השווה ברכות ד ב; ט ב; וראה במדרש (דברים רבה ב י): "כך שנו חכמים שלשה תכיפות הן... תכף לגאולה תפלה, ומי שהוא עושה כן מהו מתן שכרו אמר רבא בר אבהו... ואם קרא ק"ש ונתפלל מיד יהא מובטח שתפלתו נשמעת".

– מיד אחרי הגאולה והישועה הוא ממשיך ומתחזק בתפילתו על כך.

כך היה מנהגו של רב המנונא

נעצור לרגע וניווכח כי אכן חז"ל מספרים לנו על צדיק שהיה נוהג להתפלל ולבקש על הישועה גם אחרי שהיא כבר הייתה לפניו בפועל ממש.

הזוהר הקדוש מספר על רב המנונא, שאפילו שמזונו כבר היה מתוקן לפניו ומוכן עבורו לאכילה, הוא לא היה אוכל ממנו לפני שהוא היה מתפלל ומבקש על מזונו מהקב"ה. רק לאחר שהתפלל להקב"ה ומבקש על מזונו, הוא היה פונה לסעודתו⁹.

(9) וראיתי להרה"ק רבי עקיבא מאיר מוואלברוז', בפירושו 'דברי העם' לספר תהלים, אשר הביא אף הוא את רעיון זה של חובת התפילה לאחר הישועה. והניח יסוד זה כאבן פינה להסבר הפסוק (תהלים קמה יח): "קָרֹב ה' לְכָל קֹרְאֵיו לְכָל אֲשֶׁר יִקְרָאָהוּ בְּאֵמֶת", ולדרשת חז"ל: "קרוב ה' לכל קוראיו, יכול לכל – תלמוד לומר לכל אשר יקראוהו באמת".

שהרי לכאורה דרשה זו צריכה ביאור: אם אכן אין הקב"ה קרוב לכל קוראיו אלא רק לאלה אשר יקראוהו באמת, מדוע בכלל מזכיר הפסוק את 'לכל קוראיו' כשתיכף ומיד הוא מסייג את עצמו ואומר כי אין הדברים אמורים אלא לכל אשר יקראוהו באמת. אם אין הוא קרוב לכולם אלא לחלק מהכלל, די היה לו אם היה אומר 'קרוב ה' לכל אשר יקראוהו באמת'.

ועל זה הוא כותב: "נראה לפרש קצת כוונתם, דהנה נודע מה בין אמת לאמונה, כי ענין אמונה נאמר קודם הישועה, היינו שמאמין ומצפה לישועה לכן שופך לבו נוכח פני ה' להושיעו, אבל בחינת אמת הוא הפעולה שבא אחר הישועה שכבר נושע. וכמו שיסד הפייט 'עצתו אמונה פעולתו אמת' – הרי שקרא לאמונה בשם עצה שבא טרם שיצא הדבר לפועל, ועצם הפעולה נקרא בשם אמת.

וזהו שאמרו 'תלמוד לומר לכל אשר יקראוהו באמת', כלומר לאותן אישים המשכילים שהגם שכבר הם בבחינת שם אמת אצל הישועה, היינו שכבר נושעו מצרתם, אף על פי כן הם קוראין להשי"ת מעומקא דליבא, ממש כמו שהיו קוראין אליו כאשר היו עומדין בבחינת שם אמונה, והקריאה הזאת הוא קריאה מצד האמת".

נמצאנו למדים כי כפילות הלשון בפסוק אין בה סתירה פנימית אלא שהיא באה להסביר ולומר את התנאי לקבלת התפילות ולישועת ה': אימתי 'קרוב ה' לכל קוראיו' להביא להם את הישועה? דווקא כשהם במדרגת 'לכל אשר יקראוהו באמת' שאפילו בזמן בו כבר אין צורך באמונה – בזמן בו הישועה כבר מצויה באמת, הם עדיין ממשיכים להתפלל ולבקש מה'.

(10) וזה לשון הזוהר הקדוש (ח"א דף קצט ב): "כגון רבי ייסא סבא דאף על גב דהוה ליה מיכלא דההוא יומא למיכל לא הוה מתקין ליה עד דשאל מזוניה קמי מלכא קדישא לבתר דצלי צלותיה ושאל מזוניה קמי מלכא כדין הוי מתקין והוה אמר תדיר לא נתקין עד דינתנון מבי מלכא", ועוד ראה שם (ח"ב סב ב): "רבי ייסא סבא לא אתקין סעודתא בכל יומא עד דבעא בעותיה קמי קודשא בריך הוא על מזוניה אמר לא נתקין סעודתא עד דתתייב מבי מלכא, לבתר דבעי בעותיה קמי קודשא בריך הוא הוה מחכה שעתא חדא אמר הא עידן דתתייב מבי מלכא מכאן ולהלאה אתקינו סעודתא". יצוין כי קיימים גירסאות שונות בזהות צדיק זה, ובמאמרינו תפסנו כגירסא האחרת ששמו היה רב המנונא.

הרי לנו ציור ממשי של עבודת התפילה לאחר הישועה בהתאם לתביעת השפת אמת. ההסתכלות החיצונית היא שאדם חסר מזון צריך להתפלל על בוא המזון, אבל כשהמזון כבר מצוי לפניו אין לו מה לבקש עליו. והנה כאן אנו רואים את רב המנוגא, כשמזונו מוכן ועומד לפניו – כך שישועתו כבר באה אליו, והוא עדיין עומד ומתפלל על כך.

הצדיקים מתפללים אפילו לאחר ישועתם בכוח

והנה רעיון זה לפיו יש לו לאדם להתפלל על הישועה גם לאחר שהיא כבר באה אליו, עד כדי כך שבזמן זה הוא עיקר התפילה, צריך הסבר שיקרבו אל השכל: הרי הישועה כבר מצויה בפועל, ומה שייך שאדם יתפלל ויבקש את הישועה אם היא כבר מצויה¹¹.

כדי להבין את הדברים, יהיה עלינו לעבור לחידוש דומה ומקביל, אותו ייסד החידושי הר"ם והרחיב בו הרבה נכדו השפת אמת, שאם כי הוא שייך דווקא לבעלי מדרגה גבוהה ביותר בעבודת השי"ת הרי שההגיון שבו ניתן יותר להבנה, ומתוך כך נוכל לבוא גם למהות נידון דידן.

עד כה נאמרו הדברים לגבי כל אדם ואדם, שגם לאחר שהוא מקבל את ישועתו בפועל, עליו להמשיך ולהתפלל. אולם יש לנו לדעת שישנם יחידים סגולה שישועתם מצויה להם בכוח עוד בטרם היא מצויה להם בפועל. אדם מן השורה אין הוא מכיר בישועתו אלא כשהיא באה אליו בפועל ממש, אולם ישנם צדיקים יחידים סגולה שהם זוכים לישועה עוד קודם שהיא נעשית בפועל – על ידי שמן השמים מודיעים להם על ישועתם.

למעשה, ישועה שכזאת הנודעת לצדיק מן השמים – הרי היא ישועה לכל דבר, הגם שהיא עדיין טרם יצאה מהכוח אל הפועל. וברור כי היא תואמת ממש לישועה בפועל, כי הזוכים לידיעה מן השמים כי ישועתם כבר באה להם, הרי זה כמו שנושעו בפועל¹².

ובצדיקים אלו, אשר מן השמים נודע להם על ישועתם, אנו מוצאים, כפי שנפרט להלן, כי הם אכן ממשיכים להתפלל ולבקש על ישועתם גם לאחר שישועתם כבר הובטחה להם. מה שלמעשה אומר כי יש לנו כאן גישה שווה ואחידה לנושא התפילה לאחר הישועה: גם לאחר הישועה, בין אם היא בפועל (אצל אנשים שאינם זוכים לדעת על ישועתם קודם לכן) ובין

(11) בספרי חב"ד הובאו דברי הזוהר הקדוש הללו, ונידונה שאלה זו. על כך ראה בספר 'תורת מנחם' אש"פ תשכ"ד, ועוד.

(12) מאמרנו זה מתבסס על הנחת היסוד כי הבטחה טובה שניתנה לצדיקים הרי היא כישועה ממשית, וזאת מפני שאין הקב"ה חוזר בו מהבטחתו הטובה. אמנם יש להדגיש כי נושא זה הוא רחב מאוד, ואף שנוי במחלוקת הראשונים והאחרונים, וקצר המצע מהשתרע מלהאריך בזה כאן.

אם היא בכוח (אצל צדיקים היודעים מישועתם קודם שהיא באה) – יש לו לאדם להמשיך ולהתפלל על הישועה כאילו היא עדיין לא באה.

אדם שיתרשל מלהתפלל לאחר הישועה – בוודאי לא יזכה לדעת על ישועתו בכוח, כי אין מגלים את הישועה אלא למי שימשיך להתפלל עליה; וגם לא יזכה לישיעה בפועל, כמו שהסביר השפת אמת בדברי הגמרא 'אם התפלל ולא נענה'.

החידושי הרי"ם: הוא ענין פלא!

את יסוד הדברים הללו הציב החידושי הרי"ם – אשר כעדות נכדו מעתיק השמועה רבינו השפ"א, היה מפליא את הדברים עד למאוד, וכלשונו 'שמעתי מפי מו"ז ז"ל להפליא בשבח ענין זה', ואף היה אומר 'כי הוא ענין פלא' – על דברי המדרש¹³:

"רבי פנחס בשם רבי ראובן: שני בני אדם הבטיחין הקדוש ברוך הוא ונתייראו, הבחור שבאבות והבחור שבנביאים, הבחור שבאבות זה יעקב, שנאמר¹⁴ 'כי יַעֲקֹב בָּחַר לוֹ יְהוָה', ואמר לו הקדוש ברוך הוא¹⁵ 'וְהָיָה אֲנֹכִי עִמָּךְ', ובסוף נתיירא שנאמר¹⁶ 'וַיֵּיךְ יַעֲקֹב מֵאֵד'. הבחור שבנביאים זה משה, שנאמר¹⁷ 'לֹאִי מֹשֶׁה בְּחִירוֹ', ואמר לו הקדוש ברוך הוא¹⁸ 'כִּי אֶהְיֶה עִמָּךְ', ולבסוף נתיירא¹⁹ 'וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה אֶל תֵּיכָּא אִתּוֹ' אינו אומר אל תירא אותו אלא למי שנתירא".

אצל שני צדיקי יסודות העולם, יעקב אבינו – המובחר שבאבות, ומשה רבינו – המובחר שבנביאים, אנו מוצאים כי הקב"ה הבטיחם על ישועתם, כשהבטחה זו היא למעשה כמו ישועה בפועל ממש, שהרי אין דברי הקב"ה חוזרים ריקן. ובכל זאת אנו מוצאים כי הם התייראו מפני אותו עניין שהובטחו עליו כי לא יזיקם.

אצל יעקב אבינו היה זה ביראתו מפני עשו אחיו אשר בא עליו וארבע מאות איש עמו כדי להכות אם על בנים. והנה יעקב אבינו היה מובטח מהקב"ה כי ה' יהיה עמו, לא יעזבו, וישמרו בכל אשר יילך. אם כך – מה הגיון יש לו להתיירא מעשו וכל האנשים אשר עמו, כאשר

(13) בראשית רבה עו א.

(14) תהלים קלה ד.

(15) בראשית כח טו.

(16) בראשית לב ח.

(17) תהלים קו כג.

(18) שמות ג יב.

(19) במדבר כא לד.

באמתחתו מצויה הבטחה אלוקית ברורה כי ישמרנו וינצורנו בכל עת ומפני כל צרה וצוקה.

משה רבינו התיירא מפני עוג מלך הבשן אשר הוא וכל עמו יצאו למלחמה נגד כלל ישראל ומשה רבינו בראשם. והלוא עוד לפני היציאה ממצרים הוא קיבל הבטחה אלוקית ברורה בה אמר לו השי"ת כי הוא יהיה עימו. הבטחה שעמדה בכל מבחן, החל מפרעה הרשע אשר לא יכול היה לפגוע בו מאומה, ועד לסיחון מלך האמורי אותו הוא הכריע סמוך לביאת עוג. מהו איפוא אותו המורא ממנו התיירא משה רבינו?

מסביר החידושי הר"ם, כי צדיקים מובחרים אלו לא נפל חלילה פגם באמונתם. בטחונם בהקב"ה היה מוחלט והם ידעו בוודאות כי הקב"ה יגן ויושיע להם. אלא שהם ידעו ז"ל כי בעת צרה יש לו לאדם להתפלל – ולכן אף הם התפללו, כאילו אין הם יודעים כלום מהישועה.

וכך הביא השפת אמת את הדברים ששמע מזקנו:

"שמעתי מפי מורי זקני ז"ל להפליא בשבח ענין זה, שעל ידי שהבין יעקב אבינו כי על פי דרכו הוא בסכנה, והגם שבדאי היה בטוח בהבטחת הקדוש ברוך הוא. אבל לא נעשה בו שינוי על ידי הבטחה, והוא עשה את שלו להתפלל בעת צרה, עד כאן דבריו ז"ל".

וחזר וכתב זאת:

"ובודאי הוא דבר גדול לבא למדה זו לירא אחר הבטחת הבורא ית"ש. ושמעתי מפי מורי זקני ז"ל על מה שאיתא בזוהר הקדוש שם פרשת וישלח, כי אף על פי שהבטיחו הקדוש ברוך הוא ליעקב אבינו ע"ה, עם כל זה לא בעא לאטריחא לקוב"ה בניסא. ועיין שם עוד שרצה להניח זכותא דיליה לבניו.

וביאר הוא ז"ל, כי הוא ענין פלא מי שהבטיח לו השי"ת והאמין בו ואף על פי כן על ידי שראה עצמו בסכנה על פי דרך הטבע עשה את שלו והתפלל, כמו שצריך להיות בעת צרה, וכתב וייצר לו, כיון שעל פי דרך הטבע צריך הוא לישועה צריך הוא לעשות את שלו. אך להיות באמת מיצר לו כל כך הוא דבר שאין מובן לכל רק לאיש אמיתי כיעקב אבינו ע"ה, ולכן השאיר זכותו לדורות כשהיו באמת בעת צרה כו'. זה תוכן דבריו".

זהו איפוא עומק הכוונה בדברי המדרש: "אינו אומר אל תירא אותו אלא למי שנתיירא". בפשטות כוונת המדרש היא להוכיח כי אכן יעקב אבינו ומשה נתייראו, שהרי היו צריכים לומר להם שלא יתייראו. אולם השפת אמת נותן לדברים גוון שונה לחלוטין: אין מגלים מן השמים את הישועה; אין אומרים לאדם שלא יתיירא – אלא אם כן אותו אדם מסוגל להמשיך ולהתיירא; להוסיף ולהתפלל – כאילו הוא אינו מובטח מהישועה ולא כלום.

אדם שיחסר ולו מעט מתפילתו על ידי שיגלו לו את ישועתו המובטחת, לא יזכה שאכן יגלו לו את הישועה. רק צדיקים מובחרים כיעקב אבינו ומשה רבינו, יכלו להיות מודעים מהישועה ומאמינים בה בכל ליבם, ובכל זאת להתיירא ולהתפלל על ישועתם.

המובחר שבאבות

למעשה אצל יעקב אבינו – המובחר שבאבות, אנו מוצאים זאת עוד קודם מוראו מעשו. כי תיכף ומיד עם קבלת הברכה²⁰: "וְהָיָה אֲנֹכִי עִמָּךְ וְשִׁמְרְתִּיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ וְהִשְׁבַּתִּיךָ אֶל הָאֲדָמָה הַזֹּאת כִּי לֹא אֶעֱזָבְךָ עַד אֲשֶׁר אִם עָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לָךְ", אנו מוצאים שהוא מתפלל על כך באומרו²¹: "וַיֵּדֶר יַעֲקֹב נֶדֶר לֵאמֹר אִם יִהְיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וְשִׁמְרָנִי בַדֶּרֶךְ הַזֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבֹגֵד לְלִבִּשׁ", כאילו והוא לא התברך על כך והובטח מן השמים.

חכמי המדרש כבר הבחינו בזה על אתר, ונחלקו בהבנת הדברים²²:

"רבי אבהו ורבי יונתן. חד אמר, מסורסת היא הפרשה. ואחרינא אמר, על הסדר נאמרה. מאן דאמר מסורסת היא הפרשה שכבר הבטיחו הקדוש ברוך הוא שנאמר 'והנה אנכי עמך', והוא אומר 'אם יהיה אלהים עמדי' אתמהא. מאן דאמר על הסדר נאמרה, מה אני מקיים 'אם יהיה אלהים עמדי' אלא כך אמר יעקב, אם יתקיימו לי התנאים שאמר לי להיות עמי ולשמרני אני אקיים את נדרי".

הן רבי אבהו והן רבי יונתן מסכימים כי דבר תימה הוא זה, שלאחר שהובטח יעקב אבינו כי ה' יהיה עמו הוא עדיין מסתפק אם יהיה עמו. ולכן, אחד מהם מתרץ, כי יש לסרס את הפרשה ולהפוך את סדר השתלשלות הדברים: מקודם יעקב אמר 'אם יהיה אלהים עמדי' ורק לאחר מכן הוא הובטח על כך. ואילו השני מתרץ, כי יעקב אבינו סייג את הבטחתו באומרו שהוא נודר רק אם ההבטחה תתקיים.

וכמובן ששני התירושים עדיין טעונים הסבר: אמנם מצאנו כי 'אין מוקדם ומאוחר בתורה' וייתכן כי הפרשה מסורסת, אבל מפני מה זה אכן כך, ומדוע לא בחרה כאן התורה להציג את הדברים כסדר התהוותם. גם לומר שיעקב אבינו הטיל ספק בהבטחת הקב"ה, ואמר כי אין נדרו אמור אלא אם הקב"ה יקיים את דבריו אליו, הוא דבר תמוה.

השפת אמת כדרכו אינו מציע את השאלות בדברי המדרש, והוא ניגש תיכף ומיד אל הסבר הדברים: אלו ואלו דברי אלוקים חיים ושני ההסברים במדרש עולים בקנה אחד, ואף הסדר האמור בתורה הוא הסדר האמיתי בו השתלשלו הדברים:

"ובודאי הכל אמת כי יעקב אבינו רצה שמצד עצמו יתקיימו בו התנאים ומוכן היה לזו התפלה גם מקודם שהבטיחו. והגם כי כבר הבטיח לו הקב"ה. הוא עשה את שלו. וזה עצמו ענין אין מאוחר בתורה. ונתקבל הנדר כאלו הי' נודר מקודם"

(20) בראשית כח טו.

(21) בראשית כח כ.

(22) בראשית רבה ע ד.

אצל יעקב אבינו לא היה חילוק בין קודם ההבטחה לבין אחר ההבטחה, והוא התפלל על קיום הדברים אחרי ההבטחה כמו לפניו. ולכן אכן נחשב לו נדר זה שנדר 'אחרי' ההבטחה, כאילו הוא נדר אותו 'קודם' ההבטחה. כך שבדודאי סדר הדברים המופיע בתורה הוא כסדר התהוותו, אלא ש'אין מוקדם ומאוחר בתורה' – אצל יעקב אבינו לא היה משמעות למוקדם ולמאוחר, האם זה כבר לאחר ההבטחה או קודם ההבטחה, ואת נדרו הוא נדר כאילו הוא עדיין לפני ההבטחה, שכן כך הוא דרך הצדיקים להתפלל גם אחרי שידועה להם הישועה.

ביקש לגלות את הקץ

עם יסוד זה מוסיף השפת אמת ומסביר את מה שדרשו חז"ל כי יעקב אבינו ביקש לגלות את הקץ לבניו ונסתלקה ממנו שכינה ולא יכול היה לגלותם, כמו שנאמר²³: "וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בָּנָיו וַיֹּאמֶר הֶאֱסָפוּ וְאֶגִּידָה לָכֶם אֵת אֲשֶׁר יִקְרָא אֲתֶכֶם בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים", ואמרו במדרש²⁴: "רבנן אמרי, בא לגלות להם את הקץ ונתכסה ממנו".

לכאורה, אם גילוי הקץ הוא סוד שאינו ראוי להתגלות, מפני מה ראה יעקב אבינו לנכון לגלות זאת לבניו. ואם יעקב אבינו סבור היה כי ראוי שבניו ידעו את הסוד, מדוע באמת נסתלקה ממנו שכינה ונתכסתה ממנו האפשרות לגלות זאת להם.

אלא, מסביר השפת אמת: יעקב אבינו יכול היה לדעת את הקץ, ועדיין להתפלל עליו כאילו הוא אינו יודע מכך. שהרי אצל יעקב אבינו כבר ראינו שלמרות שהוא הובטח מאת ה' על הישועה, עדיין הוא עשה את שלו והתפלל כמו שמתפלל כל אדם המצוי בצרה.

כיון שיעקב מחונן היה בסגולה נפלאה זו בה הוא יכול להתפלל על הישועה למרות שהישועה כבר ידועה לו, לפיכך יכול היה לדעת את הקץ, כי ידיעתו זו לא תסתור אצלו את היותו בגלות ואת הצורך להתפלל לגאולה.

לעומת זאת, בניו של יעקב אבינו לא היו במדרגה רמה שכזאת. הם לא היו יכולים להחזיק את החבל בשני ראשיו: גם להיות בגלות וגם לדעת את הקץ; גם לדעת את זמן הגאולה וגם להתפלל עליה. לפיכך לא היה יכול יעקב אבינו לגלות להם את הקץ.

אברהם אבינו וזרעו אחרי

קושיה נוספת, מפליא השפת אמת ליישב בכך, והיא עוסקת באברהם אבינו. תנו דעתכם לדבר פלא עליו כבר מעירים רבותינו המפרשים:

(23) בראשית מט א.

(24) בראשית רבה צח ב.

בתחילת פרשת לך-לך נאמר²⁵: "וַיַּעֲבֹר אֲבֹרָם בְּאֶרֶץ עַד מְקוֹם שָׁכֶם עַד אֱלוֹן מוֹרָה וְהַכְּנַעֲנִי אֶזְרָא בְּאֶרֶץ", ומפרש רש"י: "עד מקום שכם להתפלל על בני יעקב כשיבאו להלחם בשכם. אלון מורה הוא שכם, הראהו הר גריזים והר עיבל ששם קבלו ישראל שבועת התורה".

הוא אומר, אברהם אבינו ידע היטב כי עתידים להיות לו בנים ובני בנים, וידע זאת לכל דבר. החל מהפרטים הקטנים לכאורה: מלחמתם בשכם, ועד לפרטים הגדולים: קבלת התורה וקבלת שבועת התורה.

לעומת זאת, כמה פרקים לאחר מכן, אנו מוצאים את אברהם מתיירא על כך שלא יהיו לו ילדים, והוא מתפלל על כך להשי"ת, באומר²⁶: "וַיֹּאמֶר אֲבֹרָם אֲדֹנִי ה' מֶה תִּתֶּן לִי וְאֹנְכִי הוֹלֵךְ עִירִי וְבֶן מִשְׁקָה בֵּיתִי הוּא דְמִשְׁקָה אֲלִיעֶזֶר. וַיֹּאמֶר אֲבֹרָם הֵן לִי לֹא נִתְּנָה זֶרַע וְהִנֵּה בֶן בֵּיתִי יוֹדֵשׁ אֹתִי".

והשאלה נשאלת מאליה: הרי אברהם אבינו יודע היטב כי עתיד הוא להקים דור של בנים ובני בנים; הוא מודע לקיומיו של נכדיו וניניו – בני יעקב אבינו, והוא גם מודע לכך שרבות מצאצאיו יקבלו את שבועת התורה בהר גריזים והר עיבל. אם כך, מה הוא חושש על הליכתו עירי ומפני מה הוא צריך להתפלל על זרע של קיימא.

אלא שגם כאן אנו רואים את יסוד זה, והן-הן הדברים אשר אמר החידושי הר"ם: אצל הצדיקים אין כל סתירה בין ידיעתם את הישועה לבין תפילתם עליה. אברהם אבינו ידע היטב כי הוא נושע. הוא ידע כי כלל ישראל ייצא מחלציו, והוא אפילו ידע את הפרטים על תולדות חייהם, שכאן הן ילחמו וכאן הם יקבלו את שבועת התורה. אולם ידיעה זו לא סתרה אצלו את חובת הבקשה, והוא המשיך להתפלל ולבקש על ילדים כאילו אכן הוא משוכנע ובטוח בהליכתו עירי.

המובחר שבנביאים

הרגעים האחרונים קודם קריעת ים סוף, היו נראים לבני ישראל כרגעים האחרונים שבחייהם. בני ישראל נשאו את עיניהם והנה הם רואים את מצרים נוסע אחריהם ופרעה בראשם. מספרת התורה²⁷: "וַיִּשְׂאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת עֵינֵיהֶם וְהִנֵּה מִצְרַיִם נֹסֵעַ אַחֲרֵיהֶם וַיִּירָאוּ מֵאֵד וַיִּצְעֲקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל ה'". המכילתא מוסיף שלא רק כללות בני ישראל בלבד היו בצועקים ובמתפללים, אלא אף משה רבינו צעק וביקש לפני הקב"ה להינצל מפרעה.

(25) בראשית יב ו.

(26) בראשית טו ב-ג.

(27) שמות יד י.

שואלים רבותינו הראשונים: הלא משה רבינו עצמו היה מובטח מהקב"ה על נס ההצלה, וכפי שנאמר לו²⁸: "וְחִזַּקְתִּי אֶת לֵב פְּרַעֲה וְרַדְף אַחֲרֵיהֶם וְאֶכְבְּדָה בַּפְּרָעָה וּבְכָל חֵילוֹ וְיָדְעוּ מִצְרַיִם כִּי אֲנִי ה'" – מדוע איפוא היה גם משה רבינו בכלל הצועקים והמתפללים.

קושיה עצומה זו הביאה את רבינו האבן עזרא למסקנא כי 'איננו נכון' לומר שמשה רבינו היה צועק אל ה', שהרי כבר הובטח לו 'ואכבדה בפרעה', אלא רק בני ישראל שלא ידעו מכך הם אלו שצעקו. אולם הרמב"ן מביא לעומתו את דברי המכילתא דלעיל שבהם נאמר במפורש שאף משה היה בין המתפללים, ואם כן הקושיה במקומה עומדת.

עניין נוסף מעיר השפת אמת: המעיין בפסוקי התורה ימצא כי את הבשורה הטובה עליה נתבשר משה רבינו מפי הקב"ה כי עתיד הוא להכבד בפרעה ובכל חילו, עד כי ידעו מצרים כי ה' הוא האלוקים – לא אמר משה לבני ישראל. ולכאורה, מפני מה מנע משה רבינו את ידיעה טובה זו מבני ישראל?

אלא, מסביר השפ"א, שוב אנו מוצאים את רעיון זה שייסד החידושי הר"ם: משה רבינו, המובחר שבנביאים, ידע היטב מהבטחת הקב"ה כי הישועה קרובה לבוא. אך הוא לא ראה בכך כל סתירה לחובתו לצעוק ולהתפלל על כך. משה רבינו ידע מהישועה, אך בד בבד הוא גם ידע שעליו להמשיך ולהתפלל עליה גם לאחר שכבר הובטח על הישועה²⁹.

(28) שמות יד ד.

(29) אם אכן נאמנו דבריו של משה רבינו, שהיה עליו לצעוק ולהתפלל, מפני מה גערו בו, וכמו שנאמר (שמות יד טו): "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה מַה תַּצְעֵק אֵלַי דִּבַּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיִשְׁעוּ", והרי התפילה היא מחובתו. ובפשטות צריך לומר שהגם שצריך היה להתפלל גם לאחר שכבר ידע מהישועה, אולם דברי ה' אליו היו כלפי זה שעתה אין זה הזמן המתאים לכך, כי בעת שישאל מצויים בצרה אין הזמן גרמא להאריך בתפילה, כדברי רש"י על אתר.

וראיתי לרבינו הפני מנחם בספרו (פרשת בשלח תשנ"ו, ד"ה גם יש לומר) שהביא כי התפילה לאחר הישועה צריכה להיות באופן של רינה ותהילה, בחיות ובשמחה, וזו הייתה הטענה על משה 'מה תצעק אלי' – שאין הזמן עתה להתפלל באופן כזה.

בעניין זה מעניין לציין לדברי הנצי"ב מוואלוז'ין אשר הוא אף הוא מעלה מדידה את יסוד זה, שהגם שמשה רבינו ידע היטב כי הישועה קרובה לבוא, מכל מקום הוא התפלל כאילו אין הוא יודע מהישועה המובטחת.

אמנם הנצי"ב מסייג את הכלל הזה וטוען כי יש לחלק בין ישועה הבא בדרך הטבע, שהיא אכן צריכה תפילה גם לאחר הבטחת הישועה. משא"כ בישועה הבאה בדרך נס ופלא, בה אין צריך להעתיך בתפילה. ואלו דבריו (שמות יד טו):

"מה תצעק אלי. מבואר שמשה התפלל אף על גב שידע היטב כי הקב"ה יעשה ישועה לישראל, מכל מקום נדרש לתפלה לפי דעתו. דזה כלל גדול במלחמה שמתנהגת בפעולת הטבע. אע"ג שברור שיהיו המה מנצחים מכל מקום צריך תפלה... אמנם כל זה רק בעת שהניצוח הוא בדרך הטבע, כמו מלחמת עמלק ומדין

וכלשונו של השפת אמת:

"כי אף שהשם יתברך הבטיח לאבות, וכן כאן למשה רבינו ע"ה, מכל מקום צריך האדם לשמור פקודתו ולצעוק להשם יתברך, כי זה שייך לשלימות האדם, והשם יתברך מבטיח כאשר יהיה בשלימות הראוי ויצעקו אליו באופן זה יעשה להם ההבטחה, כי אין הצעקה והתפילה רק לצורך גבוה, כמו שאיתא שנתאוה השם יתברך לתפילתם".

ובהרחבה נוספת:

"אך נראה כי מדרך הצדיק לצעוק אף על מה שנבטח, שמאמר השם יתברך הוא אחר שלימות פעולותיו של האדם. ותפילה וצעקה בכלל פעולת אדם השלם לאלהיו, ולזאת מה שיהיה נושע על ידי תפילה וצעקה הוא הישועה שנבטח עליו. ונראה שאין מבטיחין באמת רק למי שיודע זה, שצריך צעקה גם אחר ההבטחה".

אולם בני ישראל לא היו במדרגה גבוהה שכזאת בה החזיק משה, והם אילו היו יודעים מהישועה – הם לא היו צועקים ומבקשים, ולכן לא יכול היה משה רבינו לגלות להם את דבר הישועה.

"שלכך לא נאמר לישראל ההבטחה, שלא היו צועקין. והשם יתברך רצה שיצעקו כמו שכתוב במדרש 'השמיעני את קולך', אבל משה רבינו אף שנבטח צעק, ולכן נאמרה לו ההבטחה כנ"ל".

ומדרכי ידע... ויצעק

אף אצל מרדכי הצדיק מצינו עניין זה לפיו הוא העתיר וביקש על הישועה גם לאחר שהוא ידע כי היא קרובה לבוא. היה זה בגזירת המן ואחשורוש בה נגזרה כליה על ישראל, להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד, והנה בפסוק אחד אנו מוצאים סתירה חסרת הגיון לכאורה, שכן כך נאמר³⁰: "וּמִרְדֵּכִי יָדַע אֶת כָּל אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה וַיִּקְרַע מִרְדֵּכִי אֶת בְּגָדָיו וַיִּלְבֹּשׁ שֵׁק וַאֲפֹר וַיֵּצֵא בְּתוֹךְ הָעִיר וַיִּזְעַק זַעֲקָה גְדֹלָה וּמְרָה".

שהיה מלחמת תנופה. ומלחמת יריחו, אע"ג דנפילת החומה היה נס נגלה, מכל מקום אחר שנפלה החומה ועלה איש נגדו, היה מלחמה חזקה עם בעלי יריחו. מה שאין כן אם הכל בדרך נס וגם הישועה ברורה אין מקום לתפלה. והיינו שהתפלל משה כאן, שאע"ג שידע שיהיה נס במקום הים, מכל מקום עד שיגיעו לים ומצרים הולכים אחריהם ומורים חצים וכדומה קרוב שיהרגו כמה מישראל, משום הכי נצרך לתפלה. ואמר לו ה' מה תצעק אלי, שאין השעה צריכה לכך, כי יהי נס גם בזה כמו שמבאר שעמד עמוד הענן ביניהם".

ומדברי הנצי"ב נמצא כי במצב כזה של נס ופלא, אכן לא היה למשה להתפלל לישועה, ולפיכך הוא שנאמר לו 'מה תצעק אלי'.

והנה את תחילת הפסוק דורשים חז"ל³¹ ואומרים 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה' – שמרדכי ידע אכן את הכל, אף את הישועה העתידה לבוא. אך תיכף ומיד ממשיך הפסוק ומתאר את אבדו הגדול של מרדכי על צרה זו ואת זעקתו הגדולה והמרה.

לכאורה, אם מרדכי הצדיק ידע שהצרה אינה צרה והישועה קרובה לבוא לא היה לו להתאבל ולצעוק ולא כלום, ובוודאי שלא לקרוע את בגדיו וללבוש שק ואפר; אם הוא ידע מנס ההצלה הממשמש ובא, מפני מה הוא התנהג כאילו עדיין חרב הגזירה מונפת על צוואר ישראל?

ממשיך השפת אמת ושוזר את שלשלת הזהב של צדיקי הדורות שהיו במדרגה רמה שכזאת, בה היו מתפללים ומבקשים גם אחרי שנודעה להם הישועה, ואומר כי אף מרדכי הצדיק היה במדרגה גבוהה זו. אכן מרדכי ידע את 'כל' אשר נעשה; הוא ידע בוודאות כי 'רווח והצלה יעמוד ליהודים' וכי לא יטוש ה' את עמו, אך מכל מקום הוא ביקש והפציר בתפילה כאילו אינו מובטח כלום, כי אכן זה דרך הצדיקים להתפלל גם אחר ידיעתם מהישועה³².

ששמינתי מכבוד חתני הרב שליט"א

בהקשר לרעיון זה המבטא את עבודת התפילה המיוחדת של מרדכי הצדיק, כפי שהיא

(31) עניין זה שמרדכי הצדיק ידע כבר בשעה זו את ישועת ישראל יש להרחיב בו הרבה, ובאמתחתי אריכות דברים בנידון, ועוד חזון למועד להעלותו על מזבח הדפוס. אך זאת יצוין כי במאמרי במאסף 'מוריה' (ניסן תשס"ו) הבאתי מספר 'מלין יקירין' (דובאס, פיעטרקוב תרס"ב. עניני פורים) שהביא מהרה"ק רבי חנוך העניך מאלכסנדר שאמר זאת בשם 'מדרש', כי ה'כל' בא לרבות, שכשם שמרדכי ראה וידע את הגזירה כך הוא גם ידע את קיצה. ושם הערתי תיכף כי איני יודע איה מקום כבודו ומהיכן נפתח מקורו טהור של דרשה זו בדברי חז"ל. ויעו"ש עוד.

כאן השפת אמת מביא שתי הוכחות לכך שמרדכי ידע את הישועה, אלא שראויותיו אמורות בקיצור. הראיה הראשונה שבהם היא מהפסוק אותו אמר מרדכי לאסתר (אסתר ד יד): "כי אם תִּהְיֶה תִּפְחָדִישׁ בְּעַת הַזֹּאת כִּי תִּהְיֶה עֹמֶד לְהַצִּילָה יְעֻמּוּד לַיהוּדִים מִמָּקוֹם אֲחֵר וְאֵת וְבֵית אֲבִיךָ תִּאֲבֹדוּ וְיָמִי יִדָּע אִם לָעַת כְּזֹאת תִּנָּעַת לְמַלְכוּת", ונראה שראויותו היא שאם מרדכי קבע בוודאות כי 'רווח והצלה יעמוד ליהודים' אין זה אלא מפני שידע כי אכן כך עתיד להיות. והראיה השנייה של השפת אמת היא מהפסוק שהבאנו 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה', כשגם כאן נראה שכוונתו לדרשה זו ש'כל' בא לרבות.

גם יש ליתן אל לב את דברי המדרש אותם הבאנו בגוף המאמר, שאף מהם נראה שמרדכי ידע את הישועה העתידה לבוא, אלא שלא כתב שהוא בריבויא של כל. וכפי הנראה אכן כוונת השפ"א היא למדרש זה.

(32) רעיון דומה אך שונה על עניין זה כתב הרה"ק רבי צבי אלימלך מדינוב בספרו 'בני יששכר' (חודש אדר מאמר ה' אות ז): "הנה מרדכי ידע את כל אשר נעשה, ונכון היה לבו בטוח שהישועה מוכנת מאת הפועל ישועות, אבל אעפ"כ ראה את ישראל נתונים בצרה גדולה והבין שהשם יתברך חפץ לשמוע צעקתו".

משתקפת באספקלריית השפת אמת, חשוב לדעת כי חותנו של השפת אמת, הלוא הוא הגה"ח רבי יהודה הלוי קמינר, מחבר הספר 'דגל יהודה', מצטט בספרו כשבעה פעמים דברי תורה ומילי דחסידותא אשר שמע מפיו של חתנו הגדול השפת אמת³³. והנה את פירוש זה מצא רבי יהודה קמינר לנכון להביא בספרו פעמיים!

וכך כותב רבי יהודה קמינר³⁴:

"שמעתי מכבוד חתני הרב שליט"א על הפסוק 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה', היינו שהודיעו לו מן השמים כל אשר נעשה באמת, שהגזירה לא תקום ולא יארע לישראל שום רע ח"ו, כי הצדיק שהוא דבוק באמת הגמור ויודע שאין שום השתנות רצון חס ושלוש למעלה, הוא יודע גם כן כי עת זמן לכל, ובשעת צרה צריך צעקה ותחנונים ותענית הגם שיועד בביורו גמור כי רוח והצלה יעמוד לישראל".

ושוב הוא חוזר וכותב זאת³⁵:

"מה שהבאתי כבר בשם כ"ק חתני הרב שליט"א על פסוק 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה', היינו שבאמת הודיעו למרדכי מן השמים שהגזירה לא תתקיים, כי מי שהוא צדיק אמיתי ודבוק באמת הגמור ויודע שאין שייך שום שינוי רצון ח"ו למעלה, הוא יודע גם כן כי עת זמן לכל חפץ, ובעת צרה צריך צעקה ותחנונים, אע"פ שברור אצלו בירור גמור שיהיה ריוח והצלה. ואמר בזה הלשון: כי לאיש האמיתי מגלין הכל".

ואכן דבר זה שלמדנוהו מפי השמועה, שהיה מפורש יוצא מפי רבינו השפת אמת, הנה השפת אמת עצמו אף העלה זאת על הכתב, וזה לשונו:

"נראה כי מרדכי ידע שהשם יתברך יעזור לבני ישראל בוודאי, כמו שכתוב 'רוח והצלה' כו', וכן כתיב 'ידע את כל אשר נעשה' כו'. רק שכן דרך כל הצדיקים שאף שיודעין הישועה מכל מקום יכולין לצעוק בלב שלם ממש כמו אם לא היה יודע, ולמי שאינו כן אין מראין לו הישועה באמת".

(33) הספר 'דגל יהודה' לא נדפס עד עשרות שנים לאחר פטירתו של השפת אמת, אך למותר לציין שהוא עלה על הכתב כבר בחיים חיותו של רבינו. אמנם יש להסתפק אם השמועות המצוטטות מפי השפת אמת נאמרו ונכתבו בתקופת הנהגתו כמדברנא דאומתיה או קודם לכן, אך דומה כי יש בדברי תורה אלו, אותם בחר החותן לצטט בשם חתנו, כדי ללמד אותנו על עיקרי מורשת הרעיון החסידי אותו הנחיל השפת אמת לשומעי לקחו.

(34) ספר 'דגל יהודה' פרשת ויצא ד"ה וידר יעקב.

(35) ספר 'דגל יהודה' פרשת מקץ ד"ה ויקרעו.

בדברי המדרש

ולמעשה הן הן דברי המדרש³⁶:

"מי גרם למרדכי לבא לידי הגדולה הזאת אמור שהיה מתפלל בכל שעה, שנאמר 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה', מאחר שראה עצמו בגדולה לא הגיס לבו ולא עמד מן התפלה, אלא 'וישב מרדכי' כשם שהיה מתחלה, ³⁷ונתן ה' אלהיך את כל האלות האלה' לא עליך אלא 'על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך', ואתה תעמוד לך מן התפלה, לאו, אלא מה כתיב אחריו ואתה תשוב ושמעת בקול ה' כשם שעשה מרדכי שנאמר³⁸ וישב מרדכי אל שער המלך שחזר לשקו ולתעניתו".

המדרש מפרש את רעיון זה מכל צדדיו: כל גדולתו של מרדכי לא באה לו אלא בזכות תפילתו 'בכל שעה' – בהיותו מתפלל גם בזמן שראה את עצמו בגדולה; גם בזמן שישועתו כבר היתה מובטחת לו, וגם בזמן בו כבר לא היה בצרה. למרות שהוא עצמו כבר נושע – מכל מקום הוא שב לשקו ולתעניתו, להתפלל ולבקש³⁹.

בכלל ישראל נמצא דבר זה

נשים לב כי עד כה לא באו דברינו אלא כלפי מרדכי הצדיק אשר 'הוא צדיק אמיתי ודבוק באמת הגמור' ו'הוא יודע גם כן כי עת וזמן לכל חפץ, ובעת צרה צריך צעקה ותחנונים, אע"פ

(36) שמות רבה לח ד.

(37) דברים ל ז.

(38) אסתר ו יב.

(39) השווה לאמור בספר ייטב לב (פרשת תצוה) שהביא דברי המדרש וכתב: "דהמדרש משמינו ההבדל בין תשובה ששבו ישראל מכה הכרח וכתשיה מפחד גזירתו של אחשורוש שגרם המן לזה, ובין תשובתו של מרדכי ששב מרצונו הפשוט מפחד ה'. וזהו שאמרו אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה' דייקא, זו מדת הרחמים המקבל תשובה של ישראל גם מתוך כתישה. לא כן מרדכי, שהוא ידע את כל אשר נעשה בשמים ממעל, שלא היה הדבר אלא לפניו כמו שהם לא עשו אלא לפניו (מגילה יב.), ואף על פי כן וילבש שק ואפר, ולא די בינו לבין עצמו כי אם ויצא בתוך העיר ויזעק לעורר לזולתו, והרי הוא לא היה פחד הגזירה לגד עיניו כי הוא ידע כי כחציר מהר יבול ויפול המן, אלא שב בשק ואפר ברצון פשוט מפחד ה' ומהדר גאונו יתברך. וזהו שאמרו מי גרם למרדכי כו' מפני שהיה מתפלל 'בכל שעה' דייקא, כלומר אפילו בזמן שאינו עת צרה (על דרך שאמרו (ברכות כא א) והלואי שיתפלל אדם כל היום), שנאמר ומרדכי ידע את כל אשר נעשה, כמבואר לעיל, ואף על פי כן ויצא וגו' ויזעק. ואמר עוד ראייה על זה, שאף גם אחר שראה עצמו בגדולה וידע מעצמו ברוח הקודש הנאמר להמן (אסתר ו, יג) אשר החלות לנפול לפניו לא תוכל לו וגו', ועם כל זה שב לשקו ולתעניתו, לכך נאמר קחו עמכם דברים, כלומר לא מחמת כי כשלת, כי אם קחו עמכם דברי תורה המחזיר למוטב ושובו וגו'".

שברור אצלו בירור גמור שיהיה ריוח והצלה, כשמתוך כל הציטוטים אותם הזכרנו נראה כי רק מרדכי הצדיק היה היחיד באותו דור שהשיג מדרגה גבוהה זו.

אך ראו זה חדש, דבר פלא אותו מצאתי שכתב השפת אמת במקום אחר, והוא כי לא רק מרדכי היה במדרגה זו אלא כל כלל ישראל ידעו מהישועה:

"וכמו כן בכלל ישראל נמצא דבר זה כמו שהיה בימי מרדכי, שהגם שהאמינו כי בני ישראל בלתי אפשרות שיהיו נאבדים מן העולם, עם כל זה עמדו בתפלה וצעקה בעת צרה".

השפת אמת מחדש את רעיון זה, סמוך לדבריו על המובחר שבאבות – יעקב אבינו והמובחר שבנביאים – משה רבינו, והוא כותב כי 'דבר זה' היה מצוי גם בכלל ישראל, שאף הם עמדו במדרגה רמה זו להתפלל אחר הישועה, והוא בימי מרדכי 'שהגם שהאמינו כי בני ישראל בלתי אפשרות שיהיו נאבדים מן העולם, עם כל זה עמדו בתפלה וצעקה בעת צרה'.

אלא שדברי השפת אמת טעונים הסבר: אם כל כלל ישראל עמדו במדרגה גבוהה זו, וכולם עמדו בתפילה ובצעקה למרות שידעו על ישועתם, אם כן מה מיוחד היה במרדכי הצדיק יתר משאר כלל ישראל, והרי השפת אמת גופיה אמר וכתב כי מרדכי היה הצדיק האמיתי אשר דווקא לו מגלים הכל.

ואין לתרץ כי ידיעתם של בני ישראל לא הגיעה עד לידיעת הישועה הכללית והמקיפה כמו שידע מרדכי הצדיק, כי אם כן אין זה חידוש במה שעמדו בתפילה ובצעקה, שהרי אצלם זה היה עדיין עת צרה.

וייתכן שיש לחלק בין ידיעה כללית, על עצם העניין לפיו לא יטוש ה' את עמו ו'בלתי אפשרות שיהיו נאבדים מן העולם' לבין ידיעה הנאמרת במישרין על דבר מסוים, שכן מטבע הדברים, ידיעה הנאמרת באופן ישיר וברור נוסכת באדם בטחון רב יותר מאשר ידיעה הבאה באופן כללי ובלתי ממוקד.

מרדכי הצדיק ידע באופן ברור ומוחלט על גזירת המן ואחשוורוש כי ישועת ה' עתידה לבוא על ישראל, ונהפוך הוא אשר ישלטו היהודים המה בשונאיהם. ולמרות ידיעה זו, הוא עדיין המשיך להתפלל על ישועת ישראל כאילו אין הוא יודע על כך ולא כלום, 'שכן דרך כל הצדיקים שאף שיודעין הישועה מכל מקום יכולין לצעוק בלב שלם ממש כמו אם לא היה יודע'. ואילו בני ישראל היו יודעים את ישועת ה' באופן ברור ונהיר שכזה, הם אכן לא היו יכולים להתפלל. ולכן הם אכן לא ידעו מכך, כי 'למי שאינו כן אין מראין לו הישועה באמת'.

אך מכל מקום, גם לבני ישראל הייתה דרגה מסויימת בהתרוממות זו: הם ידעו באופן

כללי כי אין הדבר אפשרי שיהיו בני ישראל נאבדים מן העולם⁴⁰; הם ידעו שעתידה לבוא איזה ישועה, אלא שהם לא ידעו איזה ישועה היא תהיה, באיזה היקף ואת מי היא תכלול⁴¹.

והנה גם ידיעה זו, הגם שהיא סתמית וכוללת, יש בה להוריד במקצת את עבודת התפילה של בני ישראל, ועל זה בא השפת אמת להגיד שבחן של ישראל, שידיעה מסוימת זו לא גרמה להם לרפיון בתפילתם אלא עמדו בתפילה ובצעקה כבעת צרה.

כך שניתן לסכם ולומר: ישנם דרגות שונות של ידיעה. יש דרגת ידיעה גבוהה, שרק מרדכי הצדיק יכול היה להתגבר על ידיעתו ולהתפלל כאילו והוא אינו יודע. ויש דרגת ידיעה נמוכה הימנה, אשר בה גם בני ישראל יכולים לעמוד, ואין ידיעתם באופן כזה גורמת להם לרפיון מתפילתם⁴².

• • •

בן יאיר בן שמעי בן קיש – בסדר הפוך

ובהיותנו בזה, אראה באצבע כי עם יסוד גדול זה המתברר לנו היטב במשנתו של השפת אמת, הנה מתורץ בזה כמין חומר שאלה נאה אותה שאל הרה"ק רבי פינחס מנחם מפליץ את גיסו השפת אמת מענין לענין שלא באותו ענין. השפת אמת אכן תירץ לו מה שתירץ, וכפי שנביא להלן. אולם לכשנתבונן נראה שקושיה זו מתורצת להפליא עם יסוד גדול זה בו אנו דנים עתה.

(40) השווה לדברי הגמרא (מנחות נג ב): "אמר רבי יהושע בן לוי, למה נמשלו ישראל לזית, לומר לך, מה זית אין עליו נושרין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל אין להם בטילה עולמית לא בעוה"ז ולא בעולם הבא".

(41) השווה לדברי השפת אמת (פורים תרל"א ד"ה על כן): על כן קראו לימים האלה פורים על שם הפור. ומשמע שעיקר הנס תולה בזה, כי איך יקרא שם היום על דבר טפל שאינו העיקר, כי קשה הול"ל פור למה פורים, אך שגם גורל ישראל היה. ואף כי לא הפילו פור. אך זה הפור שכשהגורל שלהם להשמיד לאבד כל היהודים, וזה אי אפשר, ממילא נהפך לטוב וגורל שלהם הוא גורל שלנו באמת, רק שצריך תפלה וצעקה לישועתו יתברך, וכ"כ בנוסח אשר הניא פור נהפך לפורים ע"ש".

(42) עם גישה זו יהיה עלינו להתבונן גם כלפי מה שמצאנו לשפת אמת שהדגיש כי עניין זה של צדיקים המתפללים לאחר הישועה לא מצאנו זאת כי אם אצל יעקב אבינו ומשה רבינו, וכלשוננו: "והכלל כי רק הבחור שבאבות ושבנביאים קיימו ב' ענינים אלו כאחד", ושנה זאת שוב: "וזה ענין גדול שנמצא רק בשני בני אדם אלו, בחור שבאבות ושבנביאים". והנה השפת אמת גופו הראה כי עניין זה מצוי היה בצדיקים נוספים כאברהם אבינו ומרדכי הצדיק.

אלא שאף כאן יש לומר כאותו יסוד: ישנם דרגות שונות בידיעה. ידיעה ברורה שכזאת כמו שהייתה ליעקב ולמשה, כבד בבד הם גם התפללו כאילו אין הם יודעים ולא כלום, זו אכן לא הייתה אצל אחרים, אשר להם הייתה דרגת הידיעה פחותה. ודו"ק.

על הפסוק⁴³: "אִישׁ יְהוּדִי הָיָה בְּשׁוֹשׁן הַבֵּיָרָה וְשֵׁמוֹ מְרֹדְכִי בֶן יֶאֱזִיר בֶּן שְׁמַעִי בֶן קִישׁ אִישׁ יְמִינִי", דורשים חז"ל את משמעותן של השמות⁴⁴:

"תנא: כולן על שמו נקראו; בן יאיר – בן שהאיר עיניהם של ישראל בתפלתו, בן שמעי – בן ששמע אל תפלתו, בן קיש – שהקיש על שערי רחמים ונפתחו לו".

מספר ה'שפתי צדיק'⁴⁵ שהוא שאל את גיסו השפת אמת על הבעיה המצויה לכאורה בדרשות אלו: הלוא אם נתבונן נראה שהסדר האמור כאן כלפי תפילתו של מרדכי הוא הפוך מהסדר הראוי וההגיוני, שכן ברור שדרך המתפלל הוא בתחילה להקיש על שערי רחמים; אם זוכה הוא – שומע הקב"ה את תפילתו, ורק אז הוא בא לשלב השלישי של הישועה והארת העיניים. והנה כאן סדר הכינויים 'בן יאיר' בן שמעי בן קיש' המרמז על השתלשלות הדברים נאמר מהסוף אל ההתחלה, כביכול קודם בא הארת העיניים; לאחריה הוא נענה בתפילתו, ורק בשלב האחרון הוא התפלל, אתמהה.

היה ראוי איפוא – שאל השפתי צדיק את השפת אמת – שהסדר של השמות יהיה הפוך, כך שהסדר יתאים עם צורת השתלשלות הדברים כפי שהיא באמת?

לפי הסדר שהיו בעולם

השפת אמת גופיה ענה לו על אתר בתשובה מחוכמת: הפסוק אמנם מונה את יחוסו של מרדכי אל אבותיו, אבל סדר הדורות הלא הפוך הוא: קיש שמעי ויאיר, ונמצאת הדרשה מתאימה ועולה יפה לפי הסדר שבו היו בעולם.

תשובה חריפה ומפולפלת היא זו, אך עדיין יש להבין אותה: הרי ברור שלא 'קיש' עצמו הוא שהקיש על שערי רחמים, ולא 'יאיר' הוא שהאיר את עיני ישראל, רק מרדכי הוא שעשה כל זאת. אלא שהרמזים על מרדכי נתלו בשמות אבותיו, ומה שייך לומר שסדר הדברים נכתב בהיפוך עקב סדר הדורות.

יצוין כי עוד מגדולי התורה והחסידות עסקו מעצמם בשאלה זו שהקשה השפתי צדיק, והשיבו על כך כפי דרכם⁴⁶.

(43) אסתר ב.ה.

(44) מגילה יב.ב.

(45) ספר 'שפתי צדיק', פורים אות יד.

46 גם הרה"ק מאיזביצא בספרו 'מי השילוח' (עמ"ס מגילה שם) דן בקושיה זו: "לכאורה היה הדבר להיפך שבתחלה הקיש ואח"כ שמע תפלתו ואח"כ האיר". והוא מתרץ: "נראה דהכי פירושא, שהאיר עיניהם של ישראל היינו שבדאי הי' כל ישראל מתפללים אעפ"כ האיר עיניהם של ישראל שתפלתו הועילה

מרדכי הקיש על שערי רחמים גם לאחר הישועה

מעניין איפוא למצוא כי ה'שפת אמת' לשיטתו יכול היה לתרץ לגיסו תירוץ אחר, כי אכן סדר 'הפוך' זה הוא הסדר הנכון והישר במקרה שלפנינו, וכדלהלן.

בשונה מדרכו של האיש ההמוני שאין הוא מבקש ומתפלל אלא בהיותו בעת צרה, ואילו לאחר שהוא יודע ובטוח שישועתו תבוא אין הוא מוסיף ונושא תפילה, היה מרדכי הצדיק מתפלל ומבקש על ישועת ישראל למרות שכבר ידע במפורש שישועת הכלל קרובה לבוא. שכן הקב"ה כבר גילה למרדכי הצדיק את סוד הישועה הקרובה, ומכל מקום היה מרדכי עדיין עומד בתפילה ומבקש כאילו ואין הוא יודע כלום.

נמצא כי הסדר כאן, אצל מרדכי הצדיק, היה אכן הפוך מהמקובל: לא הייתה כאן הקשה על שערי רחמים שהביאה את קבלת התפילה עד לכך שאורו עיניהם של ישראל. השתלשלות הדברים הייתה הפוכה לגמרי: הקב"ה גילה למרדכי הצדיק שכבר אורו עיניהם של ישראל בישועתם, ולמרות זאת עדיין היה מרדכי עומד ומתפלל; ואפילו לאחר שהקב"ה שמע את תפילתו, הוא עדיין המשיך והקיש על שערי רחמים.

כי הלוא כך היא דרך הצדיקים, שלמרות שהישועה כבר באה הם אינם מפסיקים להעביר ולהתפלל ולהקיש על שערי רחמים, "שאף שיודעין הישועה מכל מקום יכולין לצעוק בלב שלם ממש כמו אם לא היה יודע"⁴⁷.

ובעבורו ניצולו והקב"ה שמע תפלתו יותר מהם והיינו מפני שהוא הקיש על שערי רחמים מאוד".

וראה להרה"ק השם משמואל' שהסביר (פורים תרע"א): "הענין דחז"ל דרשו על הפסוק (ירמיה ד) 'והיה ביום ההוא נאום ה' יאבד לב המלך ולב השרים' דבחורבן הבית נסתם לבן של ישראל, וכן בכל פעם בכל צרה שלא תבוא נטמטם הלב ואינו מרגיש כ"כ החסרון שחסר לו, וכשמרגיש הלב היא התחלת הישועה. וכן היה בימי המן שנטמטם הלב, וזה שהתעורר מרדכי ויזעק זעקה וגוי' ופתח לבן לידע החסרון, וזהו שהאיר עיניהם כו' שלא יהיו בחשכות וטמטום הלב, ואז עשו תשובה. וממילא אחר כך שמע השי"ת לתפלתו כמאה"כ (ירמ' ט"ו) אם יעמוד משה ושמואל לפני אין נפשי אל העם הזה שפרש"י משה ושמואל החזירים מקודם למוטב ואח"כ התפללו עליהם, וכן במרדכי שמתחילה האיר עיניהם ועשו תשובה ואח"כ שמע ה' תפלתו והחליף כח להקיש על שערי רחמים".

ועל דרך הפשט כתב הגאון הבן איש חי בספרו 'בן יהודע': "ונראה לי בס"ד נרמזו על פי סדר הטובות שיצאו מן שלש פעולות, דתחילה התפלל על צליבת המן, ובה האיר עיני ישראל שראו בעיניהם המן תלוי על העץ ביום ט"ז ניסן ושמו ושמחו ואורו עיניהם, ואח"כ התפלל שיתן הקב"ה בלב המלך שיחליף האגרות, ושמע אל תפילתו ונכתבו אגרות שניות ביום כ"ג סיון, ואח"כ הקיש על דלתי רחמים על יום י"ג אדר שיפול פחד היהודים על אויביהם, ויכו בהם, ומישראל לא יפקד אחד, ופתחו לו שערי רחמים שכך נעשה וכך היה".

(47) שוב האירו את עיני כי זכיתי לכוון בזה אל דברי האמרי אמת (פרשת זכור תרע"ח, ד"ה איתא):

"איתא במדרש קחו עמכם דברים אמר משה מעונה אלקי קדם וכו' ויגרש מפניך אויב זה המן וכו' מגן עזרך וכו' ואתה על במותימו תדרוך בימי מרדכי וכו' מי גרם למרדכי לבא לידי הגדולה וכו' שהיה מתפלל

• • •

אליהו הנביא – התפלל לאחר הבטחת הישועה

גם במשנתו של הרה"ק רבי צדוק הכהן מלובלין אנו מוצאים את רעיון זה, ובספרו 'צדקת הצדיק'⁴⁸ הוא מגדיר זאת בכותרת: "תפילה צריך לכל דבר, אף על פי שנגזר מהשם יתברך" – כלומר: גם אחרי שנגזר דבר מה לטובה ולברכה, עדיין צריכים להתפלל עליו.

'הלא תראה' – מביא לכך הכהן מלובלין ראיה ניצחת מאליהו הנביא שנהג כן: ברעב הגדול שבימי אחאב, נאמר⁴⁹: "וַיְהִי יָמִים רַבִּים וּדְבַר ה' הָיָה אֶל אֱלֹהֵי בִשְׁנָה הַשְּׁלִישִׁית לֵאמֹר לְךָ הִרְאָה אֶל אַחָב וְאַתָּנָה מָטָר עַל פְּנֵי הָאָדָמָה". כאן נאמר לאליהו דבר ברור ונחרץ: ה' מתעתד להביא גשם על פני האדמה.

והנה אנו רואים כי אליהו הנביא, למרות ידיעתו כי הגשם עתיד לבוא, עדיין התפלל והפציר בבקשה ובתחנונים, כמו שנאמר⁵⁰: "וַיַּעֲלֶה אַחָב לֶאֱכֹל וּלְשִׁתּוֹת וְאֱלֹהֵי עֲלֶה אֶל רֹאשׁ הַכְרָמֶל וַיִּגְהַר אֶרְצָה וַיִּשָּׁם פָּנָיו בֵּין בְּרָכָיו", ופירש רש"י: "ויגהר ארצה וגחין לארעא להתפלל על הגשמים".

מפורש איפוא כאן כי גם אליהו החזיק במידה טובה זו בה מצויינים הצדיקים, והיא שאף על פי שכבר נגזר הישועה עדיין הם מתפללים ומבקשים עליה.

אחר ההבטחה ואחר הישועה

עד כה ראינו בהרחבת דברים את מעלת הצדיקים המובחרים אשר היו מתפללים גם לאחר הישועה המובטחת להם ומבקשים עליה כאילו לא נאמרה להם הישועה⁵¹. הגם כי

בכל שעה שנאמר ומרדכי ידע את כל אשר נעשה וכו' ולא עמד מן התפלה וכו' ונתן ה' אלקיך את כל האלות האלה וכו' ועל שונאיד אשר רדפוך וכו' ואתה תשוב וכו' כשם שעשה מרדכי וכו' שחזר לשקו ולתעניתו.

אף על פי שמרדכי ידע את כל אשר נעשה וכבר ראה הישועה אף על פי כן לא עמד מן התפלה וחזר לשקו ולתעניתו, ואתה על במותימו תדרוך היינו שמרדכי הכין דרך חדשה גם אצל כל אחד מישראל שאף שנפתח קצת פתח ישועה צריך הוא לחזור ולהתפלל, איתא בן יאיר בן שהאיר עיניהם של ישראל בתפלתו בן שמעי בן ששמע אל תפלתו בן קיש שהקיש על שערי רחמים ונפתחו לו והלא היה צריך להיות בתחילה בן קיש, אלא שאף על פי ששמע אל תפלתו אף על פי כן הקיש על שערי רחמים".

(48) ספר 'צדקת הצדיק' אות סו.

(49) מלכים א' יח א.

(50) מלכים א' יח מב.

(51) עוד ראה עניין זה כלפי יהודה אצל האמרי אמת בספרו (פרשת ויגש תרצ"ב ד"ה ויגש): "ויגש אליו יהודה, איתא בזוה"ק שזה ענין סמיכת גאולה לתפלה... כשנפתח משהו גאולה צריכים להסמך לה תיכף

האמינו בכל ליבם וידעו כי הישועה אכן תבוא להם – עדיין היו מפייסים את קונם ומתפללים כפי שכבר הערנו, יש להקיש וללמוד מכך אף את הרעיון אותו לימד השפת אמת, בדברים שהבאנו בתחילת המאמר על החובה להתפלל אחר הישועה – אחר שהיא נעשית בפועל!

אמנם ניתן לקרב אל השכל הגשמי את הרעיון המחייב את התפילה לאחר הבטחת הישועה, כל עוד היא לא 'התגשמה', יותר מתפילה על דבר שכבר נעשה בפועל. שכן כל עוד אין האדם רואה בעיניו הגשמיות ומרגיש בכל חושיו הגופניים את הישועה, יכול הוא עוד להבין כי יש לו להתפלל ולבקש כי הישועה אכן בוא תבוא. מה שאין כן, בישועה שכבר באה, מה שייך לבקש עליה.

אך האמת היא כי אין התפילה אחר הישועה בפועל שונה כלל מהתפילה לאחר הבטחת הישועה הניתנת לצדיק, כי אצל הצדיק, המאמין בה' בכל ליבו, הבטחת הקב"ה על הישועה הרי היא כישועה בפועל ממש. ההבדל בין הישועה בפועל לבין ההבטחה על הישועה, הוא הבדל שנובע מחוסר אמונה שלימה ובטוחה, ואילו הצדיק יודע כי הבטחת הקב"ה כמוה כמעשה ממש.

לסבר את האוּזן: אדם הזקוק לכסף והוא מקבל המחאה (טשעק בלע"ז) מחבירו. אמנם אין זה כסף מזומן, אך זו הבטחה לכסף שיבוא, עם הפקדת ההמחאה בבנק. כמובן, אין כאן בטחון מוחלט שהכסף אכן יבוא, כי שמא ייוצר עיכוב בחשבון הבנק של בעל ההמחאה. אולם אם מדובר בהמחאה אותה נותנת הנהלת הבנק המרכזי העולמי, הרי שברור שאדם יחשיב זאת ככסף מזומן ממש, הגם שהכסף עדיין אינו בידו.

הבטחת הקב"ה, להבדיל אא"ה, חזקה יותר מכל הבטחה שרק תהיה. כך שהיא למעשה כישועה בפועל ממש. ואין הדבר תלוי אלא בשאלה עד כמה היא שמגיעה אמונתו בהקב"ה,

תפלה ולהאחו בעבודה שבלב זו תפלה. וזהו שדרשו על ויגש אליו יהודה מה דכתיב מים עמוקים עצה בלב איש וגו', כתיב לב חכם ישכיל פיהו היינו שכשיוסף פתח הפתח והקל ליהודה אז יכול יהודה להתפלל.

המפרשים מקשים מה מקום לויגש אליו יהודה וגו' אחרי שהקלו המשפט מעליהם, אולם באמת כך הוא שכשמתחילין להקל צריכים שוב להתפלל, הרי כך איתא במדרש תצוה ונתן ה' אלקיך את כל האלות האלה על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך ואתה תעמוד לך מן התפלה לאו אלא מה כתיב אחרי ואתה תשוב ושמעת בקול ה' כשם שעשה מרדכי שנאמר וישב מרדכי אל שער המלך שחזר לשקול ולתעניתו, אפילו כשכבר נושעים צריכים להאחו בתפלה ולהתפלל עוד יותר ולידע שהישועה היא חסד מהקב"ה, ואתה תשוב היינו שצריכים שוב לעשות תשובה, מרדכי אפילו כשראה כבר הישועה לא עמד לו מן התפלה.

וזה ענין סמיכת גאולה לתפלה שצריכים להתפלל הלאה גם כשכבר רואים את הגאולה, וזהו שאיתא שמי שאינו סומך גאולה לתפלה נמשל לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך יצא המלך ומצאו שהפליג אף הוא הפליג וכו', כשנפתח קצת פתח ונעשית קצת ישועה אז הוא הזמן הנכון שצריכים להאחו יותר בתפלה וכן יהודה כשראה שנפתח פתח ומתחילין להקל הרחיב הוא יותר".

שככל שהאדם מאמין ביותר הרי שהבטחת הקב"ה אצלו היא כישועה בפועל.

כך שברור למעלה מכל ספק, כי הישועה בכוח עם ההבטחה הניתנת אל הצדיקים והישועה בפועל ממש אצל כל בני אדם היא למעשה מקבילה – בשניהם הישועה כבר קיימת! וכאמור, אחר קיום הישועה – עדיין צריכים להוסיף ולהתפלל.

כעניין הידיעה והבחירה

אמנם עצם העניין טעון הסבר. אכן אנו כבר יודעים שהבטחת הקב"ה לישועה דומה ממש לישועה בפועל, אולם מה ההגיון בדבר: כיצד יכול אדם להתפלל על בוא הישועה כשהישועה כבר באה לו. לשם משל: אדם הממהר מאוד למקום עבודתו, והוא חפץ שהרכבת תגיע בזמן כדי להסיעו למחוז חפצו. יכול הוא קודם ביאת הרכבת – להתפלל על בקשתו כי הרכבת תבוא בזמן, ומשנוסע הוא ברכבת – יכול הוא לבקש כי לא יהיו עיכובים בנסיעה. אולם האם אחרי שהוא כבר נמצא במחוז חפצו הוא עדיין יכול לבקש שהרכבת תבוא בזמן ולא תתעכב, הרי כל זה כבר שייך לעבר?

השפת אמת מתייחס לבעיה זו, והוא מכיר בה ואף מחדד אותה כשהוא משווה את השאלה לעניין הידיעה והבחירה, וכלשונו: **"ובאמת נראה כי ענין סתירת הידיעה והבחירה הוא גם כן באופן זה רק שהענין צריך אריכות דברים"**, ובהרחבה נוספת:

"ואדרבא זה ענין אמונה גדולה, שזה תמיהות החוקרים, הלא השם יתברך יודע שסופו של זה לחטא, עיין ברמב"ם הלכות תשובה, שהניחו הספרים בתימה. ובאמת אדם השלם שהולך בתמימות ואינו חוקר ואין רצונו לידע כלל איך סדר הבחירה רק שמאמין שאין זה סתירה כלל, כי מכל מקום תלוי בדעת האדם".

ידועה היא שאלת הידיעה והבחירה, עליה לא נעמוד כאן כי אם נזכירנה בקיצור: אם הקב"ה יודע מראש את כל מעשיו של האדם בין לטוב ובין לרע, מה שייך לומר שהבחירה נתונה ביד כל אדם לבחור בטוב או ברע, והלוא הקב"ה כבר מקדים ויודע את אשר יבחר. או במילים אחרות: מה שייך להעניש אדם על חטאו, בטיעון שהיה עליו לבחור בטוב, והלוא כבר קדמה ידיעתו של הקב"ה שכך יהיה מעשה זה, ונמצא כי אין ביד האדם לשנות מידיעת הקב"ה המוקדמת.

מדגיש איפוא השפת אמת כי כדי לרדת אל הבירור האמיתי של הדברים הרי 'שהעניין צריך אריכות דברים'. אולם הוא כותב בשפה ברורה ונחרצת שאין בעצם השאלה כדי להעיב על דרכו של האדם בעניין זה, וזאת מפני האמונה הנצרכת לעניין זה.

על האדם השלם ללכת בתמימות, לא לחקור כיצד הדבר ייתכן, ואף שלא לרצות לדעת סודן של דברים; עליו להאמין בלב שלם כי האמת היא שאין כאן סתירה, כך שאמונת הידיעה

והבחירה אינם סותרות זו את זו, וכך גם עניין זה. ורק על ידי שיבטל האדם את שכלו כליל, ולא ינסה להבין את היתכנות הדבר, יוכל הוא להגיע לעניין זה.

וכך חוזר השפת אמת ומחדד את הדברים:

”וזה תליא באמונה שלימה שמבטל כל השכל להשי”ת ויודע ומאמין שאין סתירה מכל זה שהישועה באה על ידי צעקת האדם, אף כי השי”ת לא יעזוב בני ישראל בלי ספק, מכל מקום צריכין לצעוק בעת צרה כמו שכתוב ‘עת צרה כו’ וממנה יושע”.

כך שבסיס התשובה לשאלה היא: אין הסבר, ואנו גם לא מעוניינים לדעת את ההסבר. חובתינו היא לבטל את השכל להשי”ת, ולהאמין שאין זו סתירה. בדיוק כמו שהידיעה אינה סותרת את הבחירה שכל אפשר להתפלל על הישועה גם אחרי שהיא כבר קיימת!

אחר שלימות פעולותיו של האדם

אך האמת היא כי למעשה השפת אמת כן מקרב לנו את הבנת הדברים אל שכלנו, והוא כותב את עומק הרעיון המצוי בחובת התפילה גם לאחר הישועה:

”שמאמר השם יתברך הוא אחר שלימות פעולותיו של האדם. ותפילה וצעקה בכלל פעולת אדם השלם לאלהיו, ולזאת מה שיהיה נושע על ידי תפילה וצעקה הוא הישועה שנבטח עלי”.

ההשפעה ממרומים מותנית בכך שיהיה לאדם כלי שלם לקבל את השפע האלוהי. על האדם מצידו להכין את הכלי המחזיק ברכה, ומן השמים שולחים אליו את הברכה והישועה. הכנת הכלי מה היא? התפילות ותחנונים לפני השי”ת! כך שכל עוד והכלי אינו שלם, אין הישועה יכולה לבוא לאדם.

אלא שהשי”ת ברחמיו העצומים מסכים להשלים את הכלי לקבלת השפע, גם בהקפה על חשבון התפילות שעוד יבואו. כך שהצדיקים, שעליהם ניתן להסתמך כי הם ישלימו את תפילותיהם גם לאחר הישועה, יכולים להיוושע עוד קודם התפילה. והם אכן יתפללו לאחר הישועה⁵².

כלומר: הישועה נזקקת לתפילות. אלא שאצל הצדיקים יכולה הישועה לבוא על סמך התפילות שהם יתפללו לאחר מכן. ואילו כאלה שאינם במדרגה כזאת, לא תוכל הישועה לבוא

(52) השווה למסופר במסכת תענית (ח ב): ”בימי רבי זירא גזור שמדא, וגזור דלא למיתב בתעניתא. אמר להו רבי זירא, נקבליה עילוון, ולכי בטיל שמדא ליתביה. אמרי ליה, מנא לך הא. אמר להו, דכתיב (דניאל י יב) 'וַיֹּאמֶר אֵלַי אֱלֹהֵי תִרְיָא דְנִינְאֵל כִּי מִן הַיּוֹם הַרְאִשׁוֹן אֲשֶׁר נִתְּתָה אֶת לְבָדְךָ לְהִבִּי וּלְהַתְּעֲנוֹת לְפָנַי אֶלְהִיד נְשָׁמְעוּ דְבָרֶיךָ וְאֲנִי בָאתִי בְּדָבָרֶיךָ”.

להם עד שיתפללו את מכסת התפילות אותה זקוקה הישועה על מנת לבוא.

נמצאנו למדים כי ההגיון בדבר חובת התפילה לאחר הישועה אכן מצוי. וזאת משום שגם לאחר הישועה, בכוח או בפועל, עדיין צריכים להשלים את התפילות הנצרכות על כך, שהרי התפילות הם התנאי של הישועה. אלא שאין זה סותר לדברי השפת אמת על חובת האמונה, כי אכן כדי שאדם יוכל לפעול בעצמו את היכולת להתפלל גם לאחר שהישועה מצויה אצלו, יש עליו להגיע למדרגת האמונה בתמימות עליה הצביע השפת אמת כי היא התנאי לתפילה זו.

טרם יקראו ואני אענה

ויסוד נכבד זה, לפיו הצדיקים משלימים את תפילותיהם לאחר הישועה, כבר נמצא גנוז באוצרותיו הטמירים של האלוקי רבינו האר"י החי זיע"א, אשר מרמז זאת בדברי הפסוק⁵³: "קָרֹב ה' לְכָל קֹרְאֵיו לְכָל אֲשֶׁר יִקְרָאָהוּ בְּאֵמֶת", כשהוא מקדים ושואל: מדוע כפל הפסוק וכתב 'לכל קוראיו' וחזר ואמר 'לכל אשר יקראוהו באמת'⁵⁴. עוד הוא שואל: מפני מה פתח הפסוק ואמר בלשון הווה 'לכל קוראיו' ואחר כך אמר בלשון עתיד 'לכל אשר יקראוהו'.

אלא מסביר האריז"ל⁵⁵, כי הנה נאמר⁵⁶: "וְהָיָה טָרֶם יִקְרָאוּ וְאֲנִי אֶעֱנֶה עוֹד הֵם מְדַבְּרִים וְאֲנִי אֶשְׁמַע", דהיינו: יש צדיקים וחסידים שטרם יקראו אל השי"ת הרי הוא עונה אותם, ועליהם אמר הכתוב 'והיה טרם יקראו ואני אענה'. ויש שאינם במדרגה זו אלא שהם צריכים להתפלל, ובהיותם מתפללים עונה אותם השי"ת, ועליהם אמר הכתוב 'עוד הם מדברים ואני אשמע'.

ואף כאן נתכוון הפסוק לשתי מדרגות אלו: יש שהם בבחינת 'קרוב ה' לכל קוראיו' בלשון הווה, שרק בהיותם מתפללים עונה אותם השי"ת. ויש שהם במעלה יתירה, שהם כבר נושעים עוד קודם התפילה. וזאת מדגיש האריז"ל – על סמך התפילות אותם הם ישאו לאחר ישועתם, וזהו 'לכל אשר יקראוהו באמת' בלשון עתיד.

מפורש כאן בדברי האריז"ל שישנם צדיקים הנושעים עוד קודם תפילתם על כך, לפי שעתידיהם הם לשאת תפילה גם אחרי ישועתם, והישועה נעשית על סמך התפילה שתבוא לאחר מכן. אך – מדגיש האריז"ל – אין אדם יכול להיוושע קודם התפילה על בסיס תפילתו

(53) תהלים קמה יח.

(54) ויעוין מה שהבאנו בהערה לעיל בשם הרה"ק מוואלברוז.

(55) ספר 'שער הפסוקים' תהלים שם. עיין שם שכתב ביישוב דקדוקים נוספים בלישנא דקרא. יצוין כי דברי האריז"ל הובאו בשינוי לשון גם בסידור השל"ה בהגהה לפסוק קרוב ה'.

(56) ישעיה סה כד.

לאחר מכן, אלא אם כן התפילה לאחר הישועה אכן נישאת באמת ובתמים:

"האמנם מי שירצה להיות מן הכת הזאת, צריך תנאי גדול שיהיה מן החסידים, שתמיד הם מכוונים בתפילתם וקוראים להקב"ה באמת ולא מן השפה ולחוץ, וזהו שאמר 'באמת'. נמצא שלמי שירצה להיות מן כת החסידים האלו, צריך להיות באמת ואם לאו אינו נענה".

בדברי הקדמונים

ולמעלה בקודש מצאתי את יסוד הדברים בדברי הקדמון רבינו חסדאי אבן קרשקש, תלמידו של רבינו הר"ן⁵⁷:

"אלא שהיתר זה, יראת יעקב והשתדלותו, אינו ממה שיקשה. וזה, שיעוד הנביא בדברים אפשריים, כבר [יהיה] מידיעתו יתברך בהם, ובהשתלשלות הסבות בהם. ולפי שהנביא בלתי יודע השתלשלות הדברים, הנה, ואם כבר נתייעד בהגעת דבר מה, הנה ראוי שידרוך בהגעתו בסבות הנאותות להגעת הדבר ההוא. ולמה שיעקב אבינו, עם שנתייעד מהש"י על השמירה, היה בלתי יודע השתלשלות הסבות שבאמצעותם תתייחד השמירה, הנה זימן עצמו לכל הדברים שהיה אפשר, לפי מחשבתו, שבאמצעותם תגיע לו השמירה.

וזה, כמו שאמרו רז"ל⁵⁸, 'לדורון ולתפלה ולמלחמה'. ולפי שכבר היה אפשר שיעוד השם לו, למה שהיה יודע שיעקב ירבה בתפילה להינצל מיד עשו אחיו מיראתו אותו, או שתהיה השמירה באמצעות דורון או מלחמה, היה ראוי שלא יקצר בכל אחד מאלו, כאילו לא היה בטוח. למה שהיה אפשר, שההבטחה היתה בידיעתו יתברך דריכת יעקב בסבות ההם... והוא אמרו, 'וירא יעקב מאד ויצר לו'. להכין עצמו אל התפילה בכונה גדולה, לשערו בסכנה העצומה, אשר באמצעותה היה יעוד השמירה".

כאן מפרש רבינו חסדאי אבן קרשקש את הרעיון האמור כפי שהוא מתבטא אצל יעקב אבינו: אכן יעקב אבינו היה מובטח בהצלחתו ובישועתו, אך הוא גם ידע כי אין זה פוטרו מהשתדלותו על כל המובנים שבדבר. כי אכן ידע יעקב אבינו כי הבטחת השמירה בנויה ומיוסדת דווקא על כך שהוא לא יחדל להתפלל, ולעשות את שאר השתדלויותיו, הגם שהוא מובטח על כך.

מסקנא דמילתא

מתוך מכלול דברי רבותינו עולה כי חובה על האדם להמשיך ולהתפלל על הישועה, גם כשהיא באה לו בכוח (בהבטחה על כך) או בפועל (כשהדבר מתגשם ונהיה). ההגיון בזה מצוי

(57) ספר 'אור ה'" מאמר ב כלל ד פרק ב.

(58) קהלת רבה ט א.

בכך שאין הבטחת הישועה או הישועה בפועל באה לאדם אלא מחמת כי מן השמים יודעים כי הוא אכן ימשיך ויתפלל על כך, ונמצאת נעשית חובת השתדלותו לבוא הישועה עד לשלימות פעולותיו.

אמנם אל לנו להתעלם כי דבר קשה הוא זה: להתפלל על הישועה אחר שהיא כבר נעשית בכוח או בפועל. אלא שכאן עלינו לנצל את כוח האמונה ולדעת כי כשם שאין סתירה בין הידיעה לבחירה, הגם שבשכלנו אין אנו מבינים זאת, כך גם אין סתירה בין המציאות הקיימת לבין החובה להתפלל עליה, ואדם המבטל את שכלו להשי"ת ומהלך עמו בתמימות, יכול לבוא לידי מדרגה זו, "וכן בפרט האדם כפי מה שמוכן לאמונה זו ניתן לו התחזקות משמים. כענין שנאמר לא ימנע טוב להולכים בתמים"⁵⁹.

[במאמרינו הבא והממשיך נדון בעז"ה בעניין ההודאה קודם בוא הישועה]

59) נושא זה עדיין לא נשלם, ויש להרחיב בו עוד הרבה, בראש ובראשונה כלפי צורת התפילה המתבקשת לאחר הישועה. כשכאן חשוב לחדד: אין כוונת התפילה לאחר הישועה על תפילה להמשכיות הישועה וכיוצא בזה, כי אז שוב התפילה היא לפני הישועה, ודו"ק. התפילה צריכה להיות לאחר הישועה, ועליה. כיצד באמת נעשה דבר זה? כאן הדבר מסור לליבו של אדם, לאמונתו ולתמימותו.

"שמעתי מהרב ששמע מהג"ר יעקב טייטלבוים ז"ל שבעת למדו שלחן ערוך הלכות רבית אצל הג"ר מאיר אריק ז"ל גנוחי גניח כמה פעמים, ושאלו תלמידו הנ"ל לסיבת הדבר, ואמר כי אין שו"ע הרב על הלכות הנ"ל שיבהיר לנו את הענין על בוריו. וכן אמר לי הרב כשלמדנו בשו"ע חלק אבן העזר סימן קכ"ט הלכות שמות גיטין שישודות הדברים אינם מובהרים כל צרכן, וחסר לו שו"ע הרב שיבהיר הענין".

(ספר הליכות חנוך – הוראות עובדות והנהגות שנשמעו
מפי מרן הגר"ח פדווא זצ"ל גאב"ד לונדון, עמ' ריב-ריג)

"שמעתי ממורי ורבי גאון ישראל וקדושו מהר"ש ענגיל אב"ד ראדאמישלא זי"ע שצריכין להעמיק הרבה בהבנת דבריו הקדושים [ה"ה שו"ע רבינו הרב בעל התניא] ואז מוצאים בו הרבה פנינים".

(מתוך הסכמת אבד"ק פריימאן ז"ל לס' חוקת התורה – זכרון מרדכי, ברוקלין תשמ"ז)